Mahfouz – den arabiske romanens mester

Naguib Mahfouz gav den arabiske romanen stolthet og identitet, og hans mest sentrale romaner står som viktige dokument over Egypts sosio-politiske og kulturelle historie.

Av Frode Saugestad, dr. philos i moderne arabisk og sammenliknende litteratur og forelegger i LSP.

30 august 2006 vil bli stående som slutten på en litterær epoke i moderne arabisk litteratur. Dette var dagen da den største og mest berømte forfatteren i den arabiske verden gikk bort. Naguib Mahfouz ble 94 år gammel, og hans bortgang markerer slutten på en æra. Hva fremtiden vil bringe for moderne arabisk litteratur generelt og for den arabiske romanen spesielt, er vanskelig å si, men Mahfouz' litterære arv vil for alltid bli stående som ett av den moderne litteraturhistoriens viktigste og mest omfattende forfatterskap. Som aktiv forfatter, samfunnsdebattant og kronikør har han skrevet og utgitt artikler, avisinnlegg, noveller, skuespill og ikke minst romaner i en periode på over seksti år, og hans aller siste novellesamling kom så sent som i fjor. Fra hans rikholdige litterære produksjon er det særlig romanene som vil bli husket og beundret.

I 1911 skrev Muhammad Husain Haykal «Zaynab» under sitt studieopphold i Paris, et verk som regnes for å være den første arabiske romanen. Samme år, den 11. desember, ble Mahfouz født, men selv hevdet han ved flere anledninger at han først var født noen uker senere i 1912, samme år som utgivelsen av «Zaynab».

Mahfouz var den yngste av syv søsken i en muslimsk familie fra den lavere middelklassen. Det meste av barndommen levde Mahfouz og familien i Gamaliyya-kvarteret i hjertet av gamlebyen i Kairo. Dette området og dets små gater og smug skulle bli det sentrale bakteppet i mesteparten av hans senere romaner, og gi form til de forskjellige litterære personlighetene, spesielt i «Midaqq-smuget», Kairo-trilogien, «Gebelawis barn», «Fountain and Tomb» og «Epic of the Harafish».¹ Fra hans første roman «The Game of Fates» («Abath al-Aqdar», 1939) til «Echoes of an autobiography» («Asdaa' al-sira al-dhatiyya») som ble serialisert i kairoavisen Al-Ahram i 1993, dedikerer Mahfouz seg i all hovedsak til romanen som genre.²

En forfatter tar form

Mahfouz' tidlige barndom var preget av store politiske omveltninger. Først med oppløsningen av det osmanske riket, og deretter kampen for nasjonal uavhengighet fra den britiske kolonimakten. Disse opplevelsene påvirket den unge Mahfouz sterkt, hendelser han skildrer i sitt magnum opus, Kairo-trilogien. Det er i denne perioden at Mahfouz som menneske og

forfatter formes, og hans senere idealer er relatert til den nasjonale frigjøringskampen og Wafd-partiets liberale og demokratiske prinsipper. Mahfouz vender stadig tilbake til disse hendelsene og beskriver opplevelser fra frigjøringen i flere av sine mest kjente romaner, og i mange av avisartiklene han skrev.³

Mahfouz ble i 1934 uteksaminert fra det som i dag er Kairo Universitet med en grad i filosofi. Bergson er tenkeren som fikk størst innflytelse på ham, og eksistensielle filosofiske spørsmål har preget store deler av hans liv og litterære karriere. Flere av Mahfouz' hovedpersoner er på stadig søken etter de endelige svarene på de evige spørsmålene. Hans kjennskap til filosofi bidrar til å gi karakterene ekstra dybde i den forstand at de reflekterer mer over deres posisjon i den moderne storbyen, i forhold til tidligere romaner. Den enkelthendelsen som skulle påvirke ham i aller størst grad var Taha Husains – Egypts ledende intellektuelle – utgivelse «On Pre-Islamic Poetry» («Fi'l-shi'r al-Jahili») fra 1926. Utgivelsen utfordret gjeldende holdninger til både religionen og litteraturen som var knyttet til islam, og utløste et opprør, litterært, intellektuelt og politisk.⁴ Mahfouz priser Husains bok som “en intellektuell revolusjon som opphøyer fornuften, og gir den prioritet over tradisjon.”⁵

På denne tiden var romanen en lite utviklet og forholdsvis ny litterær form i den arabiske verden. Mahfouz ønsket å forandre dette. Språk hadde alltid vært et viktig element for Mahfouz, og han hadde helt siden debuten sverget til klassisk arabisk, *fusha*, og ikke skrevet noe på egyptisk dialekt, *ammiyya*, som noen av hans samtidige hadde gjort. Dette var et bevisst valg fra Mahfouz. Ved å skrive på klassisk ara-

bisk skilte han seg ut fra andre forfattere, samt at han ved å etablere romanen som genre, kunne understreke dens litterære aspekt langt sterkere enn den muntlige tradisjonen som ofte var knyttet til poesien. Romanen var en moderne form som trengte et moderne språk, i motsetning til den tradisjonelle fortellerkunsten som han anså som vulgær og åndelig umoderne.⁶ Han utfordret poesien som til da hadde dominert arabisk litteratur. Mahfouz hevdet at romanen var mye bedre rustet enn poesien til å uttrykke de nye utfordringene som det moderne mennesket stod ovenfor:

*“skjønnlitteratur [i denne sammenheng romanen] betyr mye mer enn historie; den inneholder mange menneskelige verdier som karakteristikk og psykologi; lyrikk og humor; filosofiske temaer og sosiale konsepter ... [og] romanen er den moderne tids poesi, en tid med vitenskap, industri, og fakta som nødvendiggjør en ny kunstform, en kunstform som er en syntese mellom det moderne menneskets lidenskap for fakta og dets historiske fascinasjon for fantasi.”*⁷

Etter dette dedikerte Mahfouz seg til å perfeksjonere romanen som genre, og med utgivelsen av Kairo-trilogien var realismen i moderne arabisk litteratur legemliggjort.

En ukjent verden

Med tildelingen av Nobels litteraturpris til Mahfouz fikk verden omsider øynene opp for den arabiske verden og dens litteratur. Bøkene Nobelpriskomiteen fremhevet, ble naturlig nok også de som gjorde Mahfouz kjent for et internasjonalt publikum. Disse er «Midaqq-smuget» («Zuqaq al-Midaqq», 1947), «Kairo-trilogien» («Al-Thulathiyya»,

1956-57), «Gebelawis barn» («Awlad Haratina», 1959/1967), og «Adrift on the Nile» («Thartharah fawqa al-Nil», 1966). Kun de tre første er utgitt på norsk, og vi skal derfor se nærmere på disse titlene.

Med romanen fra midten av førtitallet sørget Mahfouz for å dreie det litterære fokuset i arabisk litteratur fra landsbygda til byen. Mahfouz er storbyens forfatter

Hadde man bare drept Mahfouz for «Gebelawis barn» i 1959, ville ikke Rushdie våget å skrive «Sataniske vers», hevdet Omar Abd al-Rahman.

“par excellence”. Tematisk reflekterer disse bøkene over de sosiopolitiske forandringenes traumer og de sosiale, politiske og ikke minst menneskelige konsekvenser en gryende modernitet medfører. Mahfouz flyttet fokus fra bygda til byen, fra fortid til nåtid, og taklet problemer relatert til forandringer og konflikter mellom gammelt og nytt, mellom tradisjoner og modernitet. Dette er eksistensielle temaer som et ungt og i økende grad urbant publikum kunne kjenne seg igjen i.

Midaqq-smuget

«Midaqq-smuget» er den tredje i rekken av realistiske romaner, og artikulere klart den smertefulle realiteten av en by og et smug i møte med moderniteten. Tidlig i romanen etablerer Mahfouz et symbolsk element som setter premissene for resten av historien. I den lokale kafeen blir den gamle historiefortelleren byttet ut med radioen. Den gamle og den nye verden kan ikke leve side om side. De som forkaster den gamle ver-

den og dens verdier, det vil si smuget, og omfavner den nye verden, er de Mahfouz besegler med den beste skjebnen. Romanens heltinne Hamida og hennes stebror Husain Kirsha representerer den moderne verden, mens Abbas al Hulw og andre som forblir i smuget, ikke levnes noen positiv skjebne. Moderniseringen representeres av krigen, og den engelske krigsmakten, et symbol for teknologisk framgang og overlegenhet. Hamida rømmer smuget og mange lokale friere som ikke kan by på noen rosenrød fremtid, og velger heller å jobbe som prostituert⁸ for de britiske soldatene. Ingen drømmejobb, men hun bryter klart og tydelig med fortiden, og frigjør seg fra smugets fattigdom, tradisjonelle tankesett, urenslighet og bleke fremtidsperspektiv. Hun personifiserer Egypt og blir en metafor for landets naive ønske om å forbedre sitt eget liv og forandre sin vanskelige situasjon. Samtidig kan Hamidas forvandling fra smugets skjønnhet til billig tøyte i den okkuperte bydelen representere kolonialismens kontrollerende makt. Hamidas forakt for smugets verdier og alt det representer, bekreftes imidlertid gjennom måten hun forkaster dette livet på og uten kvaler velger den andre verden. Ved siden av Hamida og Husain Kirsha forlater også Abbas al Hulw smuget. Men i motsetning til Hamida og Husain forlater Abbas, noe motvillig, strøket, men kun på et fysisk plan, fordi han beholder smugets verdier som representerer fortiden, stagnasjonen, det gamle og umoderne som ikke har noen fremtid. Skjebnen har talt, og dermed må han bøte med livet. Dødsfallet er også symbolsk. Idet han forsøker å drepe Hamida, blir han tråkket i hjel av

Naguib Mahfouz (1911–2006).

fulle og sinte engelske soldater. Moralen er at Hamida lykkes i sin frigjøring fra smuget fordi hun våger å gi slipp på sin fortid og alle de tyngende moralske holdningene som er knyttet til hennes frihet, seksualitet og moral. I en "clash of civilisations" representerer hun det nye, moderne som har en lys fremtid foran seg. Smuget derimot representeres gjennom kaféeieren Kirsha og hans homoseksualitet, med andre ord sterilitet og en langsom død.

Kairo-trilogien

Ferdigskrevet i 1952, men ikke utgitt før 1956-1957, er Kairo-trilogien med sine tre bind og omkring 1500 sider, moderne arabisk litteraturs store familiesaga, på linje

*Vitenskapen er menneskets trolldom
og fakkel, dens rettesnor og mirakel.
Den er fremtidens religion,
mente Mahfouz.*

med John Galsworthys «The Forsyte Saga» og Thomas Manns «Huset Buddenbrook».⁹ Historien spenner over tre generasjoner og dekker en tidsperiode på 27 år fra 1917 til 1944. Her møter vi representanter fra alle sosiale klasser, med enhver politisk overbevisning, og hele moralitetens skala gjennomgås. I Kairo-trilogien kommer Mahfouz' verdensbilde enda klarere frem. Her ønsker han å utforme sin egen visjon av det moderne Egypt. Mahfouz nedtegner fødselen av den egyptiske nasjon gjennom konstruksjon av en nasjonal allegori. Familiesagaen symboliserer fremveksten av en nasjonal saga, en saga hvor moderniteten seirer og gamle verdier faller. Dette illustr-

eres sterkest gjennom den gradvise ydmykelsen av familiens overhode og patriark, Ahmad Abd al-Jawad. Al-Jawads ydmykelse tolkes ofte med nostalgi og humor, men den er en sterk indikasjon på at Mahfouz ønsker velkommen en likestilling mellom menn og kvinner. Faktisk er det Al-Jawads kone, Amina, som er romanens "raison d'être".¹⁰ Boken starter med henne, og med hennes død slutter også boken. Hun setter tempoet i romanen og kontrollerer fortellingen og handlingens rom. Dette understrekes ved at hennes posisjon i familien øker proporsjonalt med hennes manns undergang. Underveis i fortellingen forandres husets romfordeling. Til å begynne med regjerer Al-Jawad toppetasjen alene, men ettersom han gradvis svekkes og blir mindre betydelig flyttes han nedover i hierarkiet, og Aminas rom og domene får en økende betydning i fortellingen. Hun utstyrer alle med det de trenger av mat fra kjøkkenet. Maten hun tilbereder og kjøkkenet får etter hvert en mer og mer sentral posisjon i fortellingen som kilde til liv, og som markør for sentrale religiøse og sosiale begivenheter som for eksempel Ramadan. Dermed forandres det sosiopolitiske hierarkiet, og det feminine universet blir viktigere enn mennenes.¹¹

Gjennom hele boken reduseres Al-Jawads autoritet og alt han representerer forbindes med en forgangen tid. Al-Jawad er motsetningenes mann, han tar på en maske i hjemmet, og en annen ute blant venner. Han er streng/omsorgsfull, sterk/svak, maskulin/følsom, ærlig/hyklerisk, religiøs/frisinnet, og en representant for overgangen fra tradisjon til modernitet. Hans autoritet reduseres gradvis gjennom at Yashin avslører hans utskeielser på bordellet, at Fahmy opprett-

FORTID	NÅTID
Privat	Offentlig
Indre rom	Ytre rom
Hjem som fengsel	Hjem som tilfluktssted
Tyranni	Frihet
Moralsk strenghet	Frisinnet oppførsel
Tradisjon	Modernitet
Kalifat	Demokrati
Konservative verdier	Progressive ideer
Tidlig patriotisme	Wafd-partiet og nasjonalisme
Fahmys overbevisning	Kamals skeptisisme
Det muslimske brorskap	Kommunisme
Tradisjonelle verdier	Moderne vitenskap
Statisk verden	Dynamiske forandringer
Død	Fødsel

Tabell 1: Kairo-trilogiens strukturelle dialektikk.

holder kontakten med den nasjonalistiske frigjøringsbevegelsen, at Kamal ikke velger å studere jus, ydmykelsen fra de britiske styrkene og at Zanuba avslår hans seksuelle tilnærmelser.¹² Mahfouz' verdensbilde og sosiopolitiske ambisjon i Kairo-trilogien kan forenkles og oppsummeres gjennom bokens strukturelle dialektikk (se Tabell 1).

Hver av de tre delene avsluttes med en død og en fødsel. I «Sukkerhuset» dør Amina samtidig med at to av hennes barnebarn, Ahmad og Abd Al-Munim, fengsles. Som henholdsvis kommunist og muslimbror representerer de bildet av den pågående kampen mellom fremgang og tilbakeskritt. Fødselen er likevel spesiell fordi det er islamisten som får en sønn, og slik kan man lese Mahfouz' frykt for hva fremtiden faktisk vil bringe, en spådom som absolutt har relevans i dag.

Gebelawis barn

Kairo-trilogien ble skrevet ferdig i 1952. Det skulle gå nesten sju år før Mahfouz' neste roman var ferdig. Mahfouz' taushet må sees i sammenheng med maktskiftet som

skjedde med Nassers revolusjon i 1952 og de sosiopolitiske og kulturelle omveltningene dette medførte. Mahfouz befant seg i et dilemma på grunn av landsforvisningen av kongen, oppløsningen av de gamle føydale eiendomsherrenes makt, slutten på den britiske okkupasjonen og etableringen av Nassers styre. Han kunne ikke fortsette å skrive om de foreldede spørsmålene i relasjon til det gamle regimet, mens det nye ikke hadde etablert seg ennå, slik at han ikke hadde kunnet danne seg en mening om det.¹³

Temaet i hans neste roman skulle være tett knyttet til mange sentrale spørsmål fra Kairo-trilogiens siste del «Sukkerhuset»: Vitenskapens triumf over religionen. Kamal er utpreget sekulær og for ham er vitenskapen religion. «Vitenskap burde i dagens samfunn erstatte presteskap og religion fra gamle tider ... du burde gløde med entusiasme på samme måte som den troende gløder for sin religion. Og husk, hver æra har sine profeter; vår tids profeter er vitenskapsmennene.»¹⁴ «Vitenskapen er menneskets trolldom og fakkell, dens rettesnor og dens mirakel! Den er fremti-

dens religion!”¹⁵ Dette er hovedbudskapet i «Gebelawis barn». Den er en allegorisk historie om utviklingen av den menneskelige sivilisasjon, fra Guds skapelse og frem til vår tids moderne verden. Boken er inndelt i fem deler med 114 kapitler, som representerer de fem Mosebøkene og Koranens 114 kapitler.

Budskapet understrekes gjennom at karakterene representerer jødedommen, kristendommen og islam, før den moderne tids religion, det vil si vitenskapen. Gebelawi, det vil si Gud, styrer familien sin med jernhånd. Idris og Adham blir uvenner og utvises fra paradiset. Adham representerer Adam, og Idris er både en fonetisk og morfologisk omskrivning av Iblis som i Koranen er navnet på Satan. Qadri (Kain) dreper sin bror Hammam (Abel). Jødernes historie fortelles av Gebel. Navnet Gebel betyr fjell på arabisk, og henspiller på at Moses mottok Toraen fra Gud på et fjell i Sinaiørkenen. Rifaa representerer Jesus, fordi Rifaa kommer fra arabisk for å “løfte opp” og har klare referanser til Jesu oppstandelse. Muhammad har fått navnet Qasem. Mahfouz har nok valgt navnet etter den ene av Profetens sønner. Arafa illustrerer den moderne vitenskapen og understrekes fordi det kommer fra roten av det å “vite” på arabisk. Kronologisk avløser profetene hverandre og symboliserer en historisk utvikling. Det at Arafa er den siste profeten i rekken illustrerer at Gud er død, og at vitenskapen er den nye religionen.

Hendelsene som er utvalgt og vektlagt, illustrerer Mahfouz’ visjon for et fremtidig Egypt. Ikke alle delte Mahfouz’ syn på Guds posisjon i samfunnet, og Al-Azhar-universitetet fikk stanset bokens utgivelse, et forbud som ble opphevet først i år. «Gebelawis barn» ble også brukt som argu-

ment for at Mahfouz var frafallen. Omar Abd al-Rahman ledet radikale islamisters kampanje mot Mahfouz. Hadde en bare drept Mahfouz for «Gebelawis barn» i 1959, hevdet al-Rahman, så ville ikke Rushdie ha våget å skrive «Sataniske vers». Dette ble av mange sett på som en ny “fatwa” mot Mahfouz, og i 1994 ble han forsøkt drept under en av sine daglige spaserturer. Mahfouz overlevde, men måtte leve resten av livet med en lammelse i høyre arm. Det blir derfor ekstra viktig å forstå det spesifikke omkring «Gebelawis barn» som et kulturverk, det vil si de sosiopolitiske og religiøse reaksjonene på publiseringen, før vi kan ha mulighet til å forstå den som et kunstverk.

Løftet romanen

Vi har her tatt en liten titt inn i Mahfouz’ litterære verden. Kort oppsummert ligger Mahfouz’ storhet som forfatter, i at han gjorde romanen til den dominerende genre i moderne arabisk litteratur, og at han utnytter romanens generiske egenskaper som et verdifullt instrument i forståelsen og analysen av det egyptiske samfunnet. Spesielt Kairo-trilogien er et dokument over Egypts sosiale historie og en kulturell antropologi gjennom dens opptegninger av Kairos urbane topografi.¹⁶ Mahfouz beviser gjennom sine bøker at romanen er nærmere knyttet opp mot sosiale realiteter enn andre litterære genre, og at den på lik linje med vitenskap og filosofi er en måte å utforske mennesket og dets indre psyke.

• f •

¹ De to siste bøkene finnes ikke i norsk oversettelse, men ble utgitt som «Hikayat Haratina» i Kairo: Maktabat Misr, 1975, og «Malhamat al-Harafish» i Kairo: Maktabat Misr, 1977. Der hvor det ikke finnes norske utgivelser av Mahfouz’ bøker, vil den engelske tittel bli oppgitt med den arabiske orginaltittel i parentes.

- 2 Mahfouz sluttet å skrive romaner til fordel for noveller og korte enacters teaterforestillinger i perioden etter seksdagerskrigen i 1967, fordi at han følte at novellen var bedre egnet til å uttrykke samfunnets frustrasjon over likegyldigheten og dekadansen i det arabiske samfunnet på denne tiden.
- 3 El-Enany, Rasheed, «Naguib Mahfouz, The Pursuit of Meaning», Routledge Press, London, 1993Ibid., s. 4-7, 27.
- 4 Ibid., s. 12.
- 5 Ibid., p. 12.
- 6 Milson, Menahem, «Naguib Mahfouz: The Novelist-Philosopher of Cairo», St Martin's Press, New York, 1998, s. 7.
- 7 «Al-Qissa 'ind al-'Aqqad», i al-Risala, 3. desember 1945, s. 952-954, sitert av Somekh, Sasson, «The Changing Rhythm, a Study of Naguib Mahfouz's Novels», E. J. Brill, Leiden, 1973, s. 43-44.
- 8 For en detaljert studie av prostituerte i Mahfouz' arbeider se Cooke Miriam, «Men Constructed in the Mirror of Prostitution» i Beard Michael og Haydar Adnan (red.), «Naguib Mahfouz, From Regional Fame to Global Recognition», Syracuse University Press, New York, 1993, s. 106-125.
- 9 De tre bindene heter 1: «Mellom to slott», 2: «Begjærets palass» og 3: «Sukkerhuset». Først utgitt som «Al-Thulathiyya» i Kairo: Maktabat Misr, i 1956-57. 1: «Bayn al-Qasrayn», 2: «Qasr al-Shawq» og 3: «Al-Sukkariyya».
- 10 Hafez, Sabry, «Introduction» i Mahfouz, Naguib, «The Cairo Trilogy», Random House, London, 2001. s. xvi.
- 11 Ibid., s. xvi.
- 12 Ibid., s. xii.
- 13 Hafez, Sabry, «The Egyptian Novel in the Sixties», i Journal of Arabic Literature, vol. VII, E.J. Brill, Leiden, 1976, s. 72.
- 14 Somekh, op. cit., s. 139.
- 15 Mahfouz, Naguib, «Sukkerhuset», Pax, Oslo, 1991, s. 115.
- 16 Hafez, «Introduction», op. cit. s. xii.